

JERZY WOŚ

## MECHANIZM KSZTAŁTOWANIA SOCJALISTYCZNEGO MODELU KONSUMPCJI

### I. WZORZEC A MODEL KONSUMPCJI

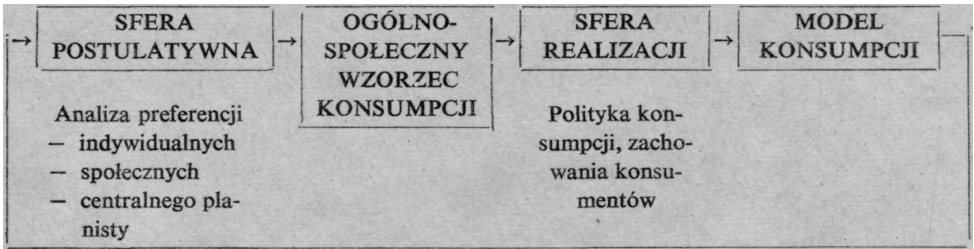
Zasadniczym celem społecznego procesu gospodarowania w socjalizmie jest zaspokajanie potrzeb ludzkich. Ciągły rozwój ilościowy i jakościowy potrzeb z jednej strony oraz coraz bardziej odczuwalny niedostatek szeregu środków umożliwiających ich zaspokajanie z drugiej, zmusza do racjonalizacji działań zarówno po stronie produkcji, jak i po stronie konsumpcji. Ekonomiczne działanie w sferze wytwarzania nie powinno być niweczone marnotrawstwem w sferze spożycia, lecz także obiektywnie ukształtowane potrzeby społeczeństwa winny być podstawą działań produkcyjnych.

Wynika z tego konieczność rozpatrywania całego zespołu zagadnień związanych z kształtowaniem poziomu i struktury konsumpcji oraz czynników, które decydują o kierunkach jej rozwoju. Kompleksowość spojrzenia na rolę, podstawowe cechy i przewidywany rozwój spożycia zarówno w krótkich, jak i długich okresach jest niezbędną przesłanką racjonalizacji działań na rzecz kształtowania socjalistycznego modelu konsumpcji.

Zadaniem niniejszego opracowania jest przedstawienie teoretycznej koncepcji formułowania ogólnospołecznego wzorca konsumpcji, umożliwiającego racjonalizację spożycia w długofalowym procesie jego rozwoju.

Formułowanie ogólnospołecznego wzorca konsumpcji, jak i uzyskiwanie w wyniku jego realizacji modelu spożycia można ująć w ramy pewnego mechanizmu obejmującego dwie sfery zagadnień — sferę postulatyczną i sferę realizacji. Rozwiązania w sferze postulatycznej, obejmujące analizę preferencji indywidualnych, społecznych i centralnego planisty, decydują o charakterze celów rozwoju konsumpcji ujmowanych przez ogólnospołeczny wzorec konsumpcji. Wzorec ten może być jednocześnie podstawą działań w sferze realizacji będącej zbiorem różnorodnych działań prowadzących do ukształtowania określonego modelu spożycia.

Przedstawiony graficznie przebieg działań odbywa się w czasie, a celem tych działań w sferze realizacji jest zmiana aktualnych układów konsumpcji. Zmiana tych ostatnich powoduje ewolucję podstawowych elementów sfery postulatycznej. Dążenie do zmian modelu spożycia (polityka konsumpcji) oraz zachowanie się konsumentów w nowych warunkach prowadzą do ustalenia się nowych skal preferencji (indywidualnych i spo-



łecznych). Zmieniają się również preferencje centralnego planisty na skutek rozwoju sił wytwórczych i wzrostu możliwości gospodarki narodowej, a także postępu wiedzy ekonomicznej pozwalającej na dokonanie weryfikacji założeń ogólnospołecznego wzorca konsumpcji i ustalenie efektywniejszych narzędzi i środków polityki spożycia. Jest to więc proces ciągle pozwalający na ukształtowanie w długim okresie racjonalnego modelu konsumpcji.

\*

Ilościowe i jakościowe cechy aktualnej struktury konsumpcji wraz z jej zróżnicowaniem, wypływającym z podziału społeczeństwa na grupy społeczne, zawodowe i dochodowe, możemy określić modelem konsumpcji. Jest to więc zespół aktualnie występujących cech konsumpcji dóbr i usług. Obok aktualnych, realizowanych bieżąco proporcji, istnieją też rozpozszecznione (i zróżnicowane) w społeczeństwie pewne zestawy celów reprezentowane przez poszczególne grupy społeczne czy indywidualnych konsumentów, które wytyczają jakby sposób postępowania w sferze konsumpcji. A więc, z jednej strony konsumpcję aktualną, określoną istniejącymi warunkami społeczno-ekonomicznymi można ująć w ramy modelu konsumpcji, z drugiej — elementy postulatywne zawarte w celach poszczególnych podmiotów konsumpcji w ramy wzorca konsumpcji.

Model konsumpcji jest więc odbiciem faktycznego zachowania się ludności w sferze spożycia, wynikiem działania szeregu czynników społeczno-ekonomicznych. Wzorec konsumpcji natomiast można rozumieć jako postulat pod adresem rzeczywistości, postulat pożądanego, racjonalnego struktury spożycia, którą chcemy osiągnąć w perspektywie, stosując odpowiednie środki polityki społecznej i gospodarczej, jeśli chodzi o konsumpcję w skali ogólnokrajowej. Mogą to być też dążenia indywidualne wynikające z istnienia skal preferencji, oddziaływania kultury i wykształcenia, efektu demonstracji oraz możliwości dochodowych, jeśli chodzi o cele poszczególnych konsumentów.

Porównując obie te definicje można stwierdzić, że model konsumpcji może wynikać z realizacji wzorca konsumpcji. W zależności od tego, z jakim skutkiem zastosujemy politykę realizacyjną wzorca konsumpcji, otrzymamy bardziej lub mniej pożądanego modelu konsumpcji.

Warunkiem prawidłowego ustalenia wzorca konsumpcji, rozumianego jako punkt wyjścia formułowania długofalowej polityki spożycia, jest rze-

telne poznanie aktualnego modelu konsumpcji. Diagnoza rzeczywistości, a więc możliwie precyzyjnie przeprowadzona ocena faktycznego stanu wyjściowego i będących do dyspozycji środków działania, wymaga wszechstronnego poznania bazy wyjściowej oraz siły oddziaływania czynników, które ją ukształtowały. Analiza taka pozwoli na ustalenie kierunków i sposobów działania w przyszłości, pozwoli również na sformułowanie koncepcji wzorca spożycia.

Potrzeba konstrukcji takiego wzorca wypływa przynajmniej z trzech powodów: po pierwsze, z konieczności ustalenia konkretnych celów rozwoju gospodarki socjalistycznej; po drugie, ustalenie kierunków wzrostu gospodarczego w planach wymaga prawidłowego ujęcia w nim sfery konsumpcji; po trzecie, występuje coraz ostrzej potrzeba kształtowania racjonalnego modelu spożycia, odmiennego od istniejących w rozwiniętych krajach kapitalistycznych<sup>1</sup>.

Nie wchodząc głębiej w procedurę ustalania konkretnych założeń wzorca konsumpcji, należy stwierdzić, iż z uwagi na horyzont czasowy nie może być on zbyt szczegółowy. Bariera wiedzy, nie pozwalająca na formułowanie szczegółowej struktury produkcji oraz sposobów zaspokajania poszczególnych potrzeb, zmusza do posłużenia się jedynie pewnymi agregatami. Niezbędne jest jednakże, by agregaty te (grupy potrzeb) były w miarę jednolite i samodzielne. Można w tym celu wykorzystać szereg źródeł informacji, z których najważniejsze to: różnego rodzaju prognozy, porównania międzynarodowe, fizjologiczne normy spożycia artykułów żywnościowych, normy spożycia artykułów wybieralnych, prawidłowości spożycia i popytu, oceny ekspertów itp. Informacje uzyskane z tych źródeł byłyby na bieżąco uszczegółowiane w wyniku postępu wiedzy, wykorzystania nowych narzędzi badawczych czy w związku z rozwojem społeczno-ekonomicznym kraju. Wydaje się, iż prawidłowe byłoby posłużenie się następującymi grupami potrzeb: w zakresie żywności, odzieży i obuwia, ochrony zdrowia i higieny, łączności, komunikacji i transportu, sprawnego funkcjonowania gospodarstwa domowego (mieszkanie, opał, energia elektryczna, naczynia kuchenne, pralki, lodówki, itp.), oświaty i podnoszenia kwalifikacji zawodowych, wykorzystania czasu wolnego (kultura, rozrywka, sport, turystyka i wypoczynek)<sup>2</sup>.

Wzorzec konsumpcji może i powinien być podstawą kształtowania obrazu konsumpcji w danym społeczeństwie, to znaczy, że realizacja wzorca konsumpcji może stwarzać podstawy uformowania się określonego modelu spożycia wyrażającego się określoną strukturą konsumpcji oraz określonymi sposobami zaspokajania potrzeb.

<sup>1</sup> R. Krzyżewski, *Konsumpcja społeczna w gospodarce socjalistycznej*, Warszawa 1968, s. 17.

<sup>2</sup> A. Kantecki, *Elementy metodologii perspektywicznego planowania rozwoju konsumpcji*, w: *Przesłanki perspektywicznej polityki społecznej*, cz. II, Komitet Badań i Prognoz „Polska 2000”, 1977, s. 74.

## II. CELE, PREFERENCJE I WZORCE KONSUMPCJI

Podstawowym czynnikiem wpływającym na charakter wzorca konsumpcji danego podmiotu jest cel konsumpcji, który wyraża się pewnym zestawem dóbr i usług, które dany podmiot konsumpcji przewiduje do spożycia dla siebie, innej osoby lub grupy społecznej. Obok tego występuje cel ogólny reprezentowany przez Centrum, który jednakże nie może zbyt odiegać od poprzednich. Powinien być raczej wypadkową celów indywidualnych i społecznych z przestrzeganiem zasady, iż im dłuższy horyzont czasowy jest brany pod uwagę, tym bardziej „cel ogólny” winien być formułowany w oparciu o cele ogólnospołeczne. Można więc wyróżnić cele centralnego planisty, społeczne i indywidualne.

Poszczególne cele konsumpcji charakteryzują się pewną strukturą utworzoną przez system ocen i priorytetów, który wyróżnia pewne dobra spośród innych, pozwala na zamianę dóbr względem siebie (substytucję). System ten określić można jako preferencje konsumpcyjne. Zatem, badając zjawiska konsumpcji w gospodarce socjalistycznej, należy brać pod uwagę preferencje indywidualne, społeczne i centralnego planisty.

Rozgraniczanie pojęć: cele indywidualne, społeczne i centralnego planisty jest konieczne ze względu na istotne różnice między nimi. Przykładowo można wskazać na kwestię komunikacji. Celem szeregu jednostek może być i jest posiadanie własnego samochodu, a więc rozwój komunikacji indywidualnej, cel społeczny natomiast nakazuje doskonalenie i rozwój sprawnej komunikacji masowej, ponieważ na obecnym etapie rozwoju nie wszystkie jednostki mogą zrealizować swe cele indywidualne. Celem centralnego planisty musi być wobec tego pogodzenie tych dążeń w oparciu o posiadaną bazę sił wytwórczych i układ priorytetów społecznych. Centralny planista będzie realizował cel gwarantujący zaspokojenie potrzeb tych grup społecznych, które stać na zakup i eksploatację samochodu oraz gwarantujący sprawne i wygodne poruszanie się po kraju pozostałym grupom. Nie znaczy to, że cele indywidualne zawsze różnią się od społecznych. Jest to uzależnione od szeregu czynników, które zostaną przedstawione niżej.

Podobnie wystąpić mogą, i w praktyce występują, istotne różnice między preferencjami indywidualnymi, społecznymi i centralnego planisty. Układy preferencji są wynikiem siły odczuwania potrzeb danego rodzaju oraz poziomu konsumpcji w ogóle. Nieporównanie silniej będą odczuwać potrzebę posiadania telewizora do odbioru programu w kolorach czy samochodu te jednostki czy gospodarstwa domowe, które zaspokoili swe potrzeby podstawowe, osiągając wysoki poziom konsumpcji, niż jednostki czy gospodarstwa domowe reprezentujące znacznie niższy poziom konsumpcji, osiągając na przykład tylko minimum socjalne.

Preferencje indywidualne wyrażają gusty i indywidualne systemy wartości. Jednakże, jak twierdzi J. Kornai, konsument nie posiada stałej

skali preferencji w stosunku do całego zbioru możliwych alternatywnych decyzji. Jego preferencje zależą w sposób zasadniczy od aktualnego zbioru możliwych decyzji, które są wykonalne w danych warunkach, włączając w to jego pozycję w społeczeństwie. Także środowisko społeczne, w którym dany człowiek dojrzeva i przebywa, z którym łączy go wspólny sposób zdobywania środków utrzymania, poziom dochodów, rozwój umysłowy wywierają decydujący wpływ na kształtowanie się preferencji jednostki, chociaż nie przekreślają całkowicie różnic indywidualnych<sup>3</sup>. Środowisko społeczne jest więc pewnego rodzaju stabilizatorem w kształtowaniu się preferencji indywidualnych, a jednocześnie pewnym hamulcem opóźniającym reakcje na nowe bodźce i rozwijanie się nowych potrzeb.

Ogromny wpływ na preferencje indywidualne ma „opinia publiczna”. Sądy wartościujące — preferencje, gusty — są w szerszym zakresie poddawane wpływom informacji przepływających w systemie gospodarczym, tj. tego, co podejmujący decyzje uważa za „ogólne sądy wartościujące społeczeństwa” lub „opinię publiczną”. Znajomość opinii publicznej osiąga podejmujący decyzję głównie za pośrednictwem środków masowego przekazu, reklamy, oświaty i upowszechnienia nauki. Za pomocą tych środków ludzie podlegają „manipulowaniu”<sup>4</sup>.

Sądy wartościujące często są kształtowane drogą naśladownictwa. Konsument identyfikuje się z określoną grupą i naśladuje model konsumpcji tej grupy. Jednakże układ preferencji indywidualnych nie jest wystarczający do rozstrzygnięcia problemu struktury produkcji najlepiej odpowiadającej potrzebom, między innymi dlatego, że konsumenci indywidualni nie mogą decydować o strukturze, wielkości i kierunkach rozwoju istniejącej sfery konsumpcji zbiorowej (oświata, leczenie, siły zbrojne itp.). Po drugie, podstawowe problemy wzrostu gospodarczego, a więc przede wszystkim problem podziału dochodu narodowego na fundusz spożycia i fundusz akumulacji (a co za tym idzie, problem konsumpcji bieżącej i przyszłej) mogą być prawidłowo rozstrzygnięte tylko z punktu widzenia interesów całego społeczeństwa, nie zaś z punktu widzenia interesów jednostek. Po trzecie, preferencje indywidualne nie zawsze są zgodne z preferencjami tych samych jednostek jako członków społeczeństwa.

Preferencje społeczne wyrażają dążenia całego społeczeństwa, a więc ich układ nie jest oparty na systemie priorytetów pewnych nielicznych grup społecznych (np. najzamożniejszych), a ustalają się na podstawie więzi społecznej (ogólnonarodowej i ogólnoludzkiej) ukształtowanej w miarę dokonywania się przemian i umacniania się określonych stosunków społecznych. Preferencje społeczne dotyczą więc zakresu spraw znaj-

<sup>3</sup> J. Kornai, *Anti-Equilibrium, Teoria systemów gospodarczych*, Warszawa 1973, s. 194.

<sup>4</sup> „Manipulowaniu” podlegają konsumenci tylko wtedy, gdy spełnione są dwa warunki — w większości zaspokojone są potrzeby podstawowe oraz na rynku występuje stan równowagi.

dujących się poza polem indywidualnych aktów wyboru, a niekiedy mogą kolidować z preferencjami indywidualnymi. Istnieje jednak też szeroka sfera decyzji, w której społeczeństwo nie reprezentuje odmiennych preferencji od preferencji indywidualnych (np. preferencje dotyczące ubioru)<sup>5</sup>.

Ustrój socjalistyczny w miarę dokonywanych przeobrażeń wykształcił mechanizm realizacji swych preferencji i osiągnięcia postawionych celów. Ustalenie tych celów jednakże nie może dokonywać się tylko na bazie preferencji społecznych. Niektóre decyzje muszą brać pod uwagę również preferencje indywidualne, a nawet w niektórych przypadkach traktować interesy konsumentów jako cel ogólnospołeczny. Za takim ujęciem preferencji przemawiają przynajmniej dwie przesłanki. Po pierwsze, przyznając priorytet preferencjom społecznym, należałoby ustalić najpierw, w jakiej mierze leżące u podstaw racjonalności struktury konsumpcji preferencje społeczne wymagają struktury odmiennej niż ta, która by odpowiadała preferencjom konsumentów indywidualnych. Po drugie, określenie i konkretyzacja przez organy planujące preferencji społecznych w dziedzinie spożycia i odpowiadającej im struktury w sposób autonomiczny, a więc niezależny od preferencji indywidualnych, wymagałoby sądów wartościujących opartych na kryteriach społecznej korzyści w stosunku do wielu, teoretycznie nieskończenie wielu, alternatyw struktury w wyrażeniu fizycznym<sup>6</sup>. Istnieją oczywiście formy konsumpcji, w których konieczne jest stosowanie kryteriów społecznych. Rozwój tych form spożycia wynika z założeń ustroju socjalistycznego, przyczynia się do wzrostu integracji wewnętrznej społeczeństwa, a także stymuluje fizyczny i umysłowy rozwój poszczególnych członków społeczeństwa, mimo niezbędnego zróżnicowania płac pozostającego nadal dodatkową siłą napędową wzrostu wydajności pracy i kwalifikacji. Chodzi tu o zwiększenie roli zasiłków rodzinnych (szczególnie rodzinom wielodzietnym i najniżej uposażonym), rozszerzenie zakresu udzielania pomocy kobietom pracującym i wychowującym dzieci oraz różne formy spożycia zbiorowego dla młodzieży, wyrównujące start życiowy dzieci i młodzieży niezależnie od ich sytuacji rodzinnej, o dostatecznie duży wzrost budownictwa mieszkaniowego, niezbędny rozwój służby zdrowia i o właściwe zabezpieczenie emerytalne i rentowe, żeby wymienić najważniejsze dziedziny. Realizacja i rozwój tych form winny być (obok płac minimalnych) zasadniczymi środkami szybkiego osiągnięcia powszechności minimum socjalnego, od którego obecnie znacznie odbiega dość duża liczba rodzin wielodzietnych i nie tylko wielodzietnych. We wszystkich wymienionych wy-

<sup>5</sup> M. Pohorille, *Model konsumpcji w ustroju socjalistycznym*, Warszawa 1971, s. 145.

<sup>6</sup> J. Mujżel, *Przesłanki i dźwignie kształtowania struktury konsumpcji w gospodarce socjalistycznej*, *Życie Gospodarcze* 1970, nr 42.

żej i podobnych dziedzinach konsumpcji, o których decydują preferencje społeczne, konieczne jest systematyczne przeprowadzanie szeregu analiz, które wykazałyby, jaki powinien być optymalny ich rozwój w danych warunkach. Rozwój szeregu pozostałych dziedzin konsumpcji powinien być, jak na razie, uzależniony od kształtowania się preferencji indywidualnych. Wynika to z tego, iż nie dysponujemy żadnymi lub prawie żadnymi przesłankami metodologicznymi, zwłaszcza w stosunku do struktury konsumpcji produktów żywnościowych i większości usług, które mogłyby zapewnić obiektywny charakter ocen. Jedynie w stosunku do artykułów żywnościowych, usług mieszkaniowych, ochrony zdrowia i oświaty mamy do czynienia ze względnie przekonującymi normami spożycia na poziomie minimum. Wyjście poza te normy prowadzi do subiektywizmu, a oceny stają się dyskusyjne. Wynika z tego, że z wyjątkiem paru przypadków, adekwatne jest założenie braku istotnych rozbieżności pomiędzy preferencjami społecznymi a indywidualnymi. Na podstawowym obszarze konsumpcji, jej struktura i dalej struktura produkcji środków spożycia mogą obecnie być podporządkowane preferencjom indywidualnym bieżącym i przewidywanym. Natomiast przy ustalaniu polityki długofalowego rozwoju należy za pomocą wielu instrumentów dążyć do zbliżenia preferencji indywidualnych i preferencji społecznych. Przyznanie priorytetu preferencjom społecznym czy indywidualnym powinno być zależne przede wszystkim od horyzontu czasowego i rodzaju podejmowanych decyzji, przy czym w długim okresie, na skutek przemyślanego i efektywnego oddziaływania na konsumentów, preferencje indywidualne powinny stanowić konkretyzację preferencji społecznych.

Preferencje centralnego planisty muszą brać pod uwagę oba wyżej wymienione układy preferencji. Jednocześnie muszą być one realne, a więc powinny wynikać z aktualnych potrzeb i możliwości gospodarki oraz jej przewidywanego rozwoju.

Mówiąc o wzorcach konsumpcji, należy mieć na myśli bardziej lub mniej konkretnie określone, w zależności od horyzontu czasowego oraz podmiotu, jakiego one dotyczą, zestawy dóbr i usług wynikające z pewnego układu preferencji i postulowane przez dany podmiot jako cele konsumpcji. Można w związku z tym wyróżnić wzorce indywidualne, społeczne i ogólne reprezentowane przez centralnego planistę.

### III. ZASADA KOMPENSACJI

Wzorce indywidualne tworzone są na podstawie celów i preferencji indywidualnych, niekoniecznie zawsze zasadniczo różnych od celów i preferencji społecznych. Wzorce społeczne wynikają z celów i preferencji społecznych, określonych przez rozpowszechnione w społeczeństwie poglądy dotyczące pożądanego kierunku rozwoju konsumpcji w skali ogól-

nokrajowej, zdeterminowane przez aktualny stan w dziedzinie spożycia oraz przez ogólne podstawy i cechy ustroju społecznego. Wzorce ogólne (centralnego planisty) natomiast powstają jako wynik kompensacji wzorców indywidualnych i społecznych. Kompensacja wzorców przez centralnego planistę jest konieczna ze względu na niemożliwość jednoczesnej realizacji preferencji indywidualnych i społecznych, jak też ze względu na obowiązek niedopuszczenia do zbyt dużych różnic w poziomie konsumpcji poszczególnych grup społecznych i przyjęcie pewnych priorytetów w stosunku do struktury konsumpcji wynikających z obowiązku racjonalizacji spożycia oraz ekonomicznego wykorzystania zasobów.

Konieczność tej trójdzielnej struktury podmiotów wynika nie tylko z różnic między celami i preferencjami poszczególnych podmiotów, ale też ze stopnia uświadomienia sobie przez ludzi celów i preferencji ogólnospołecznych oraz stopnia racjonalizacji wykorzystania środków konsumpcji przez społeczeństwo<sup>7</sup>. Stopień ten jest uwarunkowany szeregiem czynników takich jak: poziom świadomości społecznej, stopień integracji społeczeństwa (identyfikacja osobistego celu z celami społecznymi), jak też poziom wykształcenia i kultury.

Zadaniem centralnego planisty jest uszczegóławianie, racjonalizacja i upowszechnianie właściwych wzorców konsumpcji poprzez wykorzystanie tych czynników, przy czym najważniejszym zadaniem wydaje się być przyjęcie właściwej struktury ogólnego wzorca konsumpcji, od którego realizacji zależeć będzie osiągnięcie zasadniczych celów społecznych i ukształtowanie socjalistycznego modelu spożycia.

Społeczne wzorce konsumpcji — podobnie jak indywidualne — silnie uzależnione są od sytuacji życiowych (ekonomicznych i społecznych) poszczególnych grup społecznych i jednostek. Wymienić tu należy poziom wykształcenia, osobowość i charakter oraz miejsce zajmowane przez jednostki i grupy w społeczeństwie, jak też stopień identyfikacji ze społeczeństwem. Te same determinanty mogą jednakże różnie oddziaływać na cele czy preferencje indywidualne i społeczne, na przykład: pogorszenie się osobistej sytuacji materialnej powoduje wzrost tendencji do egalitaryzmu w sferze celów społecznych i preferencji ogólnospołecznych, a zarazem intensywne dążenie do poprawy własnej sytuacji materialnej niezależnie od położenia innych<sup>8</sup>.

Zakres wzorców społecznych i stopień ich szczegółowości jest uzależniony nie tylko od charakteru zadań społecznych wynikających z pewnych priorytetów, lecz także od horyzontu czasowego, jakiego dotyczy wzorzec. Im odleglejszy horyzont czasowy będzie brany pod uwagę, tym mniej szczegółowy może być wzorzec, jeśli ma spełniać warunek realności.

<sup>7</sup> A. Kantecki, *Preferencje ogólnospołeczne a polityka konsumpcji*, Roczniki IHW 1974, z. 4/72.

<sup>8</sup> *Konsumpcja w gospodarce planowanej*, praca zbiorowa pod red. B. Kołodziejka, Warszawa 1974, s. 109.



Dotyczy to również określenia priorytetów, środków i dróg, jak też polityki społeczno-gospodarczej, które mają zapewnić realizację wzorca.

W społeczeństwie socjalistycznym u podstaw społecznych wzorców konsumpcji poszczególnych osób i grup leży akceptowany przez większość społeczeństwa system wartości, czyli takich stanów w sferze stosunków społecznych i gospodarczych, co do których istnieje powszechna zgoda, że powinny być realizowane w długofalowym procesie rozwoju.

Powstawanie wzorców indywidualnych wiąże się z istnieniem psychologicznego mechanizmu powstawania potrzeb konsumpcyjnych. Zróżnicowanie wzorców indywidualnych wynika przede wszystkim ze zróżnicowania grup społecznych, w których uczestniczą poszczególne osoby. Aby wyjaśnić kształtowanie się wzorców indywidualnych, należy przedstawić, choćby w zarysach, mechanizm kształtowania się potrzeb.

Powstanie potrzeby związane jest na ogół z występowaniem w psychice ludzkiej napięcia w postaci odczuwania braku. Redukcja tego napięcia daje człowiekowi satysfakcję. Dążenie do zaspokojenia potrzeb to podejmowanie działań redukujących napięcia. Między człowiekiem a środowiskiem powinna być zachowana równowaga. Zachwianie tej równowagi rodzi napięcie. Usunięcie tego napięcia następuje poprzez zaspokojenie potrzeb, a więc przywrócenie równowagi. Proces ten tłumaczy powstawanie najprostszych, fizjologicznych potrzeb takich jak: potrzeba pożywienia i napoju, utrzymania właściwej temperatury, odzieży, oświetlenia itp.<sup>9</sup> Napięcie może również powstać na podstawie obserwacji otoczenia i budowania w oparciu o nie, poprzez wartościowanie i porównanie, obrazu, poziomu i charakteru swego życia. Jeśli zasób posiadanych przez siebie dóbr lub w ogóle poziom konsumpcji jest niższy od tego wyobrażenia (obrazu), następuje napięcie. Konflikt ten może być zlikwidowany albo poprzez uzyskanie pożądaných wartości, albo przez zmianę obrazu (wzorca). Napięcia te, leżące u podstaw motywacji, mogą więc nastąpić z dwóch przyczyn: z braku równowagi między „fizjologiczną rzeczywistością” człowieka a stanem optymalnej równowagi organizmu i środowiska oraz rozbieżności pomiędzy „społeczną rzeczywistością” człowieka a posiadany obrazem, wzorcem indywidualnym poziomu konsumpcji na tle społeczeństwa<sup>10</sup>.

O tym, które z potrzeb mają być przede wszystkim zaspokojone, decyduje przyjęty przez jednostkę system wartości, który z kolei zdeteminowany jest społecznie przez kulturę lub subkulturę grup, do których jednostka należy. Potrzeby są więc silnie zdeteminowane społecznie. Z faktu uczestniczenia ludzi w grupach społecznych wynika zarówno powstanie większości potrzeb, jak i sposób ich zaspokajania. Zasadniczym mo-

<sup>9</sup> A. Malewski, *O zastosowaniu ogólnej teorii zachowania*, Warszawa 1964, cz. II, s. 36.

<sup>10</sup> A. Koźmiński, *Socjologiczne problemy planowania konsumpcji*, *Ekonomista* 1969, nr 3.

tywem jest tu dążność dostosowania do standardu obowiązującego w grupie, do której jednostka należy. Brak tego dostosowania może grozić jednostce izolacją z grupy.

Omówione wyżej wzorce nie mogą stanowić każdy z osobna podstawy ustalania ogólnospołecznej polityki konsumpcji ze względu na różny stopień ważności poszczególnych elementów ich struktury z punktu widzenia celów rozwoju gospodarki, jak i społeczeństwa socjalistycznego. Mogą i powinny stanowić jednakże punkt wyjścia do określenia wzorca ogólnego zawierającego najbardziej istotne i ważne elementy ich struktury dobrane z punktu widzenia społecznej efektywności i celowości. Powstanie wzorca ogólnospołecznego może nastąpić na drodze kompensacji wzorców społecznych, indywidualnych i centralnego planisty. Należy podkreślić przy tym wagę uwzględnienia wzorców indywidualnych, których włączenie jest związane z koniecznością uniknięcia napięć w postaci negatywnych ocen gospodarki wraz z systemem jej funkcjonowania, braku wiary w zależność realizacji indywidualnych celów od wkładu pracy, osłabienia efektywności oddziaływania za pomocą bodźców materialnego zainteresowania, czy też zaspokajania potrzeb poprzez działanie nieformalne<sup>11</sup>. Musi więc nastąpić korekta wzorca ogólnospołecznego nie tylko związana z istnieniem ograniczeń ekonomicznych i techniczno-bilansowych, lecz również ze względu na istnienie wzorców indywidualnych. Proces ten może się odbyć poprzez zastosowanie zasady kompensacji.

Zasada kompensacji przejawia się poprzez realizowanie pewnych elementów wzorca ogólnospołecznego kosztem określonych indywidualnych dążeń konsumpcyjnych w zakresie, w jakim możliwe jest „skompensowanie” konsumentom „strat” związanych z niezrealizowaniem ich wzorców indywidualnych poprzez zaoferowanie w większym wymiarze innych dóbr i usług. Dodatkowe dobra muszą spełniać jednak pewne warunki: muszą być w jakimś stopniu pożądane przez konsumentów oraz powinny w większym stopniu realizować wzorzec centralnego planisty niż dobra, z których konsumenci rezygnują<sup>12</sup>.

Warunkiem zastosowania zasady kompensacji jest posiadanie aktualnych, dostatecznie szczegółowych i rzetelnych informacji dotyczących indywidualnych i społecznych wzorców konsumpcji poszczególnych grup społecznych. Ustalenie struktury wzorca ogólnospołecznego powinno być poprzedzone głębokimi badaniami zjawisk konsumpcji z uwzględnieniem wszelkich przekrojów, badaniami prawidłowości spożycia, jak też ocenami ekspertów. Wszystkie te poczynania powinny stwarzać realne podstawy ustalania wzorca konsumpcji będącego podstawą strategii konsumpcji.

Siła oddziaływania wzorców indywidualnych i społecznych na wzorzec centralnego planisty jest uzależniona od horyzontu czasowego jakiego on

<sup>11</sup> *Konsumpcja w gospodarce planowej*, praca zbiorowa, Warszawa 1974, s. 108.

<sup>12</sup> *Ibidem*, s. 110.

dotyczy. Generalnie można stwierdzić, że w krótkim okresie z reguły powinna istnieć zgodność na podstawowym obszarze spożycia pomiędzy decyzjami centralnego planisty i wzorcami indywidualnymi i społecznymi. Rozbieżność może wystąpić w długim okresie. Centralny planista powinien posiadać długookresowy program kształtowania człowieka i jego kultury, przyjęcia przez niego określonego systemu wartości, określonych celów i sposobów życia. Jeżeli jednak społeczeństwo w perspektywie czasowej nie przyjmie wzorca centralnego planisty, wówczas w krótkim okresie centralny planista powinien w zasadzie realizować wzorce indywidualne. Sytuacja taka wskazuje, że stopień rozbieżności między długookresowymi założeniami centralnego planisty i wzorcami indywidualnymi nie uległ zmniejszeniu, a założone metody i narzędzia oddziaływania na konsumentów indywidualnych wykazują niską skuteczność.

Osiągnięcie pełnej zgodności interesów indywidualnych z interesami społecznymi na różnych szczeblach rozwoju jest niezwykle pożądane. Polityka gospodarcza i społeczna, zaspokajając potrzeby społeczne, musi przede wszystkim opracować pewne reguły, które łączyłyby jednocześnie interes całości z interesem jednostki. Kwestia kojarzenia tak często różnych interesów jest rzeczą niezwykle skomplikowaną. Trzeba też stwierdzić, iż preferencje ludności będą zawsze wpływały na charakter modelu konsumpcji, bez względu na przyjęty wzorzec do realizacji, choćby dlatego, iż realizuje się zasadę swobody wyboru. Rzecz w tym, by wzorzec ten był tak skonstruowany, a jego realizacja tak dostosowana do istniejącej rzeczywistości, by osiągnięcie racjonalnego modelu konsumpcji w perspektywie nie nastroczało zbyt wielu trudności. Chodzi tu przede wszystkim o ustalenie struktury ogólnospołecznego wzorca konsumpcji w oparciu o rzeczywiste potrzeby i dążenia społeczeństwa i jego poszczególnych członków oraz zgodnie z aktualnymi i przyszłymi możliwościami gospodarki narodowej. Realizacja tylko jednej strony, a więc preferencji centralnego planisty kosztem preferencji indywidualnych, może doprowadzić do braku społecznej akceptacji założonego wzorca, a w efekcie do kształtowania niezgodnego z postulatami modelu konsumpcji.

Istnienie socjalistycznej wspólnej własności nie stwarza jeszcze wspólności celów, ale w toku nieustannego powstawania i rozwiązywania sprzeczności dokonuje się integracja — osiąganie zgodności celów indywidualnych i ogólnych. Integracja to nie tylko współpraca, to także współuczestniczenie, udział w efektach. Integracja taka nie może być uzyskana ani drogą zewnętrznego przymusu, ani drogą manipulowania napięcia. Musi być zachowana identyczność jednostki i zagwarantowana autonomia jej celów. Jednostka ma własny system celów i o tyle tylko wyraźne ogólne przedsięwzięcia, o ile zarazem realizuje cele własne. Ale jednostka może uważać cele wspólne za własne. Potrzeba spełnienia obowiązku społecznego jest potrzebą indywidualną, jak potrzeba kreatywności, inicjatywy, zamiłowanie do dzieła, przynależności do grupy działania itp. Zaspokojenie

tych indywidualnych potrzeb stanowi warunek rozwoju społecznego i ogólnego<sup>13</sup>.

Mimo iż w społeczeństwie socjalistycznym prowadzi się aktywną politykę gospodarczą i społeczną i w sposób celowy oddziałuje na procesy zachodzące w sferze konsumpcji, określenie racjonalnych wzorców konsumpcji, a następnie ich realizacja, rodzi szereg trudności. Przede wszystkim dlatego, iż działania te dotyczą podmiotów subiektywnie autonomicznych, które podejmują decyzje — w ramach określonego funduszu nabywczego i przy istniejących proporcjach cenowych — na podstawie własnych skal wartości, zgodnie z indywidualną strukturą potrzeb i preferencji. Jeżeli odmawiamy słuszności realizacji zasady suwerenności konsumenta, to jednak część tej zasady, swobodę wyboru, musimy uznać za obiektywnie uzasadnioną, bez względu na to czy zachowania konsumentów są w każdym przypadku racjonalne, czy nieracjonalne ze społecznego punktu widzenia. Respektowanie zasady swobody wyboru skłania jednakże do takiego formułowania polityki konsumpcji, by umożliwić realizację celów społecznych.

Można przyjąć, zgodnie z tym co zostało przedstawione wyżej, że preferencje indywidualne i społeczne funkcjonują w odmiennych perspektywach czasowych oraz reprezentują różny stopień szczegółowości. Preferencje społeczne dotyczą głównie okresów długich i wyrażają w znacznych agregatach podstawowe pozycje pożądanej, ze społecznego punktu widzenia, konsumpcji. Układ preferencji indywidualnych natomiast dotyczy okresów krótkich i wyrażony jest w konkretnych produktach pożądanych z punktu widzenia jednostek i gospodarstw domowych. Preferencje społeczne dotyczyć mogą przedstawionych wyżej grup potrzeb takich jak żywność, mieszkanie, motoryzacja, odzież itd. Preferencje indywidualne określają z kolei hierarchizację dóbr konsumpcyjnych wewnątrz poszczególnych grup i dotyczą konkretnych dóbr żywnościowych, wyposażenia mieszkań, motocykli, samochodów, odzieży itp.

Przyjmując takie założenie, dochodzimy do wniosku, że oba te układy nie są lub nie muszą być wzajemnie sprzeczne, gdyż drugi z nich jest konkretyzacją pierwszego z jednoczesnym przesunięciem horyzontu czasowego ku teraźniejszości. W ten sposób konsumpcja jest obiektywnie determinowana przez państwo przy zachowaniu subiektywnej wolności konsumenta<sup>14</sup>.

Można jednak również stwierdzić, że preferencje indywidualne podlegają kształtowaniu zewnętrznemu, poprzez rozwijanie produkcji jednych dóbr, a ograniczanie produkcji innych. Nowe produkty budzą nowe potrzeby, tworzą odmienne skale preferencji, jeśli mieszczą się w uznawa-

<sup>13</sup> E. Lipiński, *Cele produkcji socjalistycznej*, w: *Społeczne aspekty rozwoju gospodarczego*, pod red. J. Daneckiego, Warszawa 1974, s. 117 i dalsze.

<sup>14</sup> A. Kantecki, *Społeczne aspekty kształtowania struktury konsumpcji*, w: *Społeczne aspekty*, s. 161.

nych dotychczas przez jednostki hierarchiach wartości, odpowiadają gustom, modzie itp. Istotny przy tym jest jednakże „koszt alternatywnego zastosowania”, tzn. czy środki zużyte na rozwój pewnego rodzaju produkcji nie dałyby większych efektów w innym zastosowaniu. Można i trzeba kreować jakościowe zmiany preferencji, jednakże, jak wskazano, niezmiernie istotny jest wybór najbardziej efektywnych kierunków produkcji, które realizowałyby cele społeczne, a jednocześnie pozwalały uzyskać maksimum efektów z posiadanych środków.

Zmiany kierunków produkcji, związane z koniecznością realizacji celów społecznych z jednoczesnym zachowaniem zasady swobody wyboru, możliwe są jednakże w długich okresach. Autonomia konsumentów i konieczność realizacji preferencji indywidualnych powoduje znaczne ograniczenie swobody manewru w krótkim okresie. W krótkich okresach centralny planista zmuszony jest do zapewnienia równowagi ogólnej i częściowej poprzez bieżące stymulowanie produkcji i dostosowanie jej ilości, jakości i asortymentu do aktualnego popytu. Większą swobodę manewru osiąga centralny planista w długich okresach, w których ograniczenia wynikające z aktualnie funkcjonujących modeli konsumpcji oraz możliwości produkcyjnych są mniejsze. W długich okresach można też wykorzystać szereg środków oddziaływania na konsumentów, jak wychowanie, kultura, oświata itp. Realizacja polityki kształtującej konsumpcję społecznie uzasadnioną i pożądaną możliwa jest więc w długich okresach. Ważne jest wobec tego określenie, z punktu widzenia centralnego planisty, oczekiwań konsumentów w tworzonych przez planistę warunkach społeczno-ekonomicznych. Jeśli preferencje konsumentów w tych warunkach okazałyby się niezgodne z ustaloną skalą wartości, a więc społecznie niepożądane, powstaje konieczność zmiany tych warunków bądź, gdy preferencje te byłyby zgodne z założeniami, dostosowanie do nich struktury i wielkości produkcji.

Nie można zatem przyjmować struktury wzorca konsumpcji nie licząc się z indywidualnym konsumentem lub brać tylko te elementy preferencji indywidualnych, które w istocie są najwygodniejsze w wyborze dla centralnego planisty, natomiast dla indywidualnego konsumenta nie stanowią żadnego z ważnych w hierarchii celu. Wystąpiłaby za duża sprzeczność, a założony efekt realizacji tego wzorca byłby wątpliwy. W konsekwencji bowiem tej sprzeczności wszelkie przemiany struktury konsumpcji, ustalone wbrew dążeniom konsumentów, natrafią na znaczne opory z ich strony oraz spowodują powstanie negatywnych zjawisk rynkowych. Osłabienie tych oporów przez działanie na rzecz preferencji indywidualnych oraz częściowa ich zmiana przesądza w znacznym stopniu o możliwości przekształcenia faktycznej struktury konsumpcji w kierunku zgodnym z założeniami wzorca. Oczywiście, centralny planista nie może opierać swego działania tylko na preferencjach indywidualnych, ponieważ każda odrębna jednostka nie może znać środków i dróg, które najszybciej do-

prowadzą do osiągnięcia celów społecznych zarówno w krótkich, jak i długich okresach. O ile w zakresie potrzeb indywidualnych konsument może sam przeprowadzić rachunek, to w zakresie potrzeb społecznych rachunek taki może przeprowadzić tylko państwo (poprzez centralnego planistę) w oparciu o społeczne i indywidualne preferencje ludności oraz ogólny kierunek rozwoju społeczno-gospodarczego<sup>15</sup>.

#### IV. KSZTAŁTOWANIE MODELU KONSUMPCJI

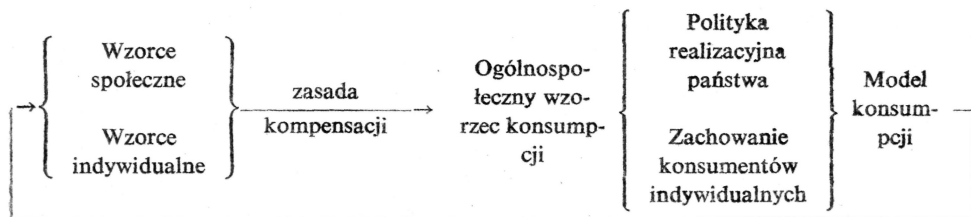
Jak wskazano we wstępie, mechanizm kształtowania socjalistycznego modelu konsumpcji obejmuje dwie sfery: sferę postulatywną i sferę realizacji. Obie te sfery są ze sobą ściśle związane i wpływają zarówno na strukturę wzorca konsumpcji, jak i na strukturę modelu spożycia. Pierwsza z nich dotyczy analizy preferencji indywidualnych, społecznych i centralnego planisty. W wyniku tej analizy oraz poprzez zastosowanie zasady kompensacji uzyskujemy ogólnospołeczny wzorzec konsumpcji. Druga sfera obejmuje zespół metod i środków pozwalających na realizację założeń ogólnospołecznego wzorca konsumpcji. W wyniku zastosowania określonej polityki realizacyjnej oraz oddziaływania faktycznych zachowań konsumentów indywidualnych (których kształtowanie obejmuje również sfera realizacji) otrzymujemy model konsumpcji. Zmiany podstawowych elementów modelu wyjściowego powodują ewolucje sfery postulatywnej, a więc i założeń ogólnospołecznego wzorca spożycia. Powstaje z kolei konieczność przewartościowania ustaleń sfery realizacji, w wyniku czego uzyskujemy kolejny wariant modelu spożycia.

Można, biorąc pod uwagę powyższe, stwierdzić, że model spożycia może być wynikiem celowej realizacji założonego wzorca spożycia. Strukturę tego wzorca określają zespoły preferencji indywidualnych i społecznych, a więc wzorce indywidualne i społeczne oraz preferencje centralnego planisty. Wzorzec może być więc swego rodzaju planem rozwoju konsumpcji; którego celem jest osiągnięcie racjonalnego modelu spożycia. Uproszczony schemat procesu tworzenia modelu konsumpcji można przedstawić graficznie<sup>16</sup>.

Ogólnospołeczny wzorzec konsumpcji powstaje w wyniku kompensacji wzorców społecznych i indywidualnych. Włączając w to preferencje centralnego planisty, wynikające z ograniczeń ekonomicznych i techniczno-bilansowych, otrzymamy strukturę wzorca w postaci zespołu postulatów w stosunku do aktualnej struktury spożycia. Wzorzec zawierać bę-

<sup>15</sup> J. Zagórski, *Preferencje indywidualne i preferencje „państwa”*, w: *Problemy teorii gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1970, s. 182.

<sup>16</sup> J. Woś, *Perspektywiczny wzorzec konsumpcji jako narzędzie długofalowych zmian struktury spożycia*, w: *Socjalistyczny model konsumpcji*, praca zbiorowa pod red. J. Piasnego, Warszawa 1973, s. 55.



dzie również konkretne wskaźniki (otrzymane na podstawie mniej lub bardziej zagregowanych danych), które należałoby realizować w określonej perspektywie czasowej.

Niezmiernie istotnym zagadnieniem procesu realizacji wzorca jest właściwe ustalenie polityki konsumpcji oraz środków stymulowania zachowań konsumentów indywidualnych. Prawidłowość dokonanego wyboru może decydować o tym, czy uzyskamy w przyszłości racjonalny model konsumpcji.

Ukształtowany w procesie realizacji ogólnospołecznego wzorca konsumpcji określony model spożycia będzie się charakteryzował odmiennymi wzorcami społecznymi i indywidualnymi, ponieważ będą one funkcjonować w innych warunkach niż w momencie wyjściowym. Zmieniają się także potencjalne możliwości gospodarcze kraju. Nowe wzorce i nowe warunki społeczno-ekonomiczne staną się z kolei podstawą kompensacji i sformułowania nowego wzorca ogólnospołecznego. Jest to więc proces ciągły, który może doprowadzić do ukształtowania optymalnej struktury modelu spożycia.

Wydaje się, że ustalenie polityki rozwoju spożycia opartego na wzorcu konsumpcji jest celowe i możliwe do zrealizowania. Mając z jednej strony naukowo opracowany zestaw celów rozwoju konsumpcji wraz z określonymi sposobami i metodami ich realizacji, a z drugiej szczegółowy program rozwoju gospodarki w ogóle (w postaci systemu planów wieloletnich, określających zakres możliwości ekonomicznych), można osiągnąć znaczną efektywność oraz jedność i kompleksowość działań na rzecz realizacji podstawowego prawa gospodarki socjalistycznej.

#### ON A MECHANISM OF SHAPING SOCIALIST MODEL OF CONSUMPTION

#### S u m m a r y

It is immensely important in a process of consumption rationalization in a long to accomplish an analysis of interdependencies between preferences of individual consumers, social preferences and the central planner's preferences. A proper settlement of proportions of influence of these proportions on consumption enables formulation of a definite social — in the broadest sense of the word — consumption

pattern. Realization of such pattern can cause settlement of a rational consumption model conformable to general assumptions and tendencies of the socialist society development. The condition is, however, an effective stimulation of realization policy of the consumption pattern and behaviours of individual consumers. It does not mean striving after dictation to the households what and how they should consume. The matter is to influence the course of consumption phenomena more effectively and to manage means being at the disposal more rationally than before.

A mechanism of shaping socialist model of consumption contains postulative and realization spheres. The first one concerns individual, social and central planner's preferences. As the result of the analysis and due to application of the compensation principle the social — in the broadest sense of the word — consumption pattern is obtained. The second sphere embraces questions of consumption policy, i.e. Problems of realization of consumption pattern assumptions. As a result of application of definite realization policy as well as of influence of actual individual consumers behaviours (shaping of which is embraced also by the realization sphere) we obtain a consumption model. Certain arrangements of the consumption model shaped in such way influence in turn the postulative sphere.

The concept of a mechanism of shaping socialist pattern of consumption depends upon distinguishing notions of a „model" and a „pattern" of consumption. A model of consumption is a reflection of actual population's behaviour in the sphere of consumption. A consumption pattern can then be understood as a postulate to the address of reality. If it is so, then the model of consumption can result from realization of a pattern. In dependence on the effect with which we apply the realization policy of a consumption pattern and on the effectiveness of stimulating consumers behaviours we obtain more or less desirable consumption model.